

جنبش‌های دینی، اجتماعی و سیاسی در ایران از آغاز تا امروز

جنبش‌های حروفیه و پسیخانیان

محمود نفیسی

زمینه‌های اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی

اقتصاد کشاورزی که در زمان ایلخانان رو به زوال گذاشته بود با حمله تیمور به ایران ورشکسته‌تر شد. «تیمور برای اینکه بتواند زمینه‌های قدرت سیاسی - اجتماعی خود را مستحکم سازد و از حمایت نیروی معنوی مسلمانان استفاده کند، در تظاهر به اسلام و ابراز تعصب و اجراء شعار مذهبی، کوشش فراوان داشت تا اینکه توانست پشتیبانی علمای بانفوذ مذهبی را به سوی خود جلب کند. حمایت «شیخ شمس‌الدین کلار» - پیشوای مسلمانان ناحیه کش - و پشتیبانی دیگر رهبران متعصب مذهبی زمینه‌های نفوذ و اعتبار سیاسی تیمور را فراهم ساخت. مذهب برای تیمور بهترین وسیله‌ای بود تا به واسطه آن بتواند نیروهای معنوی جامعه را به سوی خود جلب کند. او با اینکه در تظاهر و تعصب به اسلام می‌کوشید، از هیچ‌گونه عیاشی و شقاوتی پرهیز نمی‌کرد. در دربار او می‌گساری و شهوت‌رانی به حدی رواج داشت که بعضی از حاضران و درباریان در حضور «خانم بزرگ» - زن تیمور - مست و لایعقل می‌افتادند.^(۱) عده‌ای از مورخین حتی علت مرگ او را افراط در می‌گساری و خوشگذرانی دانسته‌اند.^(۲)

پاول برن می‌نویسد: «تیمور با آنکه اسلام آورده بود، از نظر خشونت و سفاکی فرقی با چنگیز نداشت... آنچه را که از تیغ «مغول» نجات یافته بود، تیمور هلاک کرد.»^(۳) زوال و انحطاط اقتصاد روستایی و در نتیجه نقصان در نظام مالیاتی و خالی بودن خزانه دولت باعث شد تا تیمور برای ایجاد یک حکومت مقتدر متوجه نواحی و شهرهای بازرگانی شود. او با توجه و تشویق بازرگانی و تجارت کوشید اقتصاد ورشکسته و حکومت نوپای خود را از خطر سقوط و انحطاط رهایی بخشد. تیمور اصولاً معتقد بود که مناسبات تجاری و روابط بازرگانی با کشورهای خارجی موجب آبادانی و تولید ثروت و رونق اقتصاد خواهد بود و شعار «دنیا به بازرگانان آباد است» باعث رشد اقتصادی و رونق مناسبات بازرگانی خواهد شد. بندر هرمز در زمان تیمور به صورت یکی از بندرگاه‌های مهم بین‌المللی آن عصر درآمد؛ به طوری که یکی از سیاحان و مورخان این دوره می‌نویسد:

«بازرگانی اقالیم سبعة از مصر و شام و روم و آذربایجان و عراق و ممالک فارس و خراسان و ماوراءالنهر و ترکمستان و ممالک دشت قیچاق و... تمام بلاد و ولایات شرق روی به بندر هرمز داشتند.» (۴)

در نتیجه باز شدن راه تجاری بین هندوستان و مغولستان و عراق و دیگر کشورهای شرقی، انواع و اقسام کالاهای تجاری ایران در آن نواحی مبادله و معامله می‌شد. منسوجات زریف دوره تیموری و انواع مواد ابریشم و کتان و پنبه و اقسام صنایع دستی مانند اسلحه و ادوات چوبین» از مهمترین صنایع و معروفترین محصولات تجاری آن عصر به شمار می‌رفت. افتتاح راه «طرابوزان» و روابط تجاری بین بازرگانان ونیزی و اسپانیایی و فرانسوی موجب شکوفایی اقتصاد شهری و باعث رونق بازارهای تجاری گردید.

راه قدیم «تبریز» به «طرابوزان» از راههای بزرگ و از جاده‌های مهم تجارت داخلی و خارجی بود. صنایع ظریفه نیز مورد تشویق و توجه فراوان بود؛ به طوری که دکتر مارتین - یکی از کارشناسان هنر و صنعت - می‌نویسد: «جنبشی که به وسیله تیموریان در عالم صنعت به وجود آمد، به قدری قوی بود که تا اواخر قرن ۱۶ میلادی در ایران باقی و برقرار ماند.» (۵)

نتیجه اینکه: رونق و شکوفایی اقتصاد شهری و رواج صنایع دستی باعث پیدایش اصناف متعدد و سندیگاههای صاحبان حرفه و فن شد. رشد و تکامل پیشه‌وری و صنعت در این عصر از نظر اقتصادی - سیاسی با یک مانع بزرگ تاریخی روبرو بود و آن فئودالیسم متزلزل خان‌ها و سران تیموری بود که در عین حال منابع و مواد اولیه صنعت و پیشه‌وری را در انحصار خود داشت. تشدید و تحمیل مالیات‌های جدید بر صنعتگران خرده پای شهری و انحصار منابع اولیه صنعتی در دست فئودال‌ها و خان‌های تیموری و در نتیجه، قرار گرفتن پیشه‌وران و صاحبان صنعت و حرفه تحت قیمومیت ارباب‌ها باعث نارضایی شدید

تیمور در طی سال‌های ۱۳۷۰ - ۱۴۰۵ فرمانروایی داشت. تلاش می‌کرد تا ضمن از میان بردن فتنه‌های فئودالی و سرکوب کردن جنبش‌های مردمی، قدرت مرکزی نیرومندی را پدید آورد.

این طبقه شد. در این شرایط سازمان مخفی پیشه‌وران و صنعتگران و صاحبان حرفه و فن تشکیل شد و تحت یک مرام و مسلک سیاسی - فلسفی به مبارزه با حکومت تیموری و روبنای عقیدتی آن - مذهب فئودال‌ها - پرداخت. اعضای این سازمان که متشکل از صنعتگران و صاحبان حرفه و فن بودند به زودی به حروفیه معروف شدند. (۶)

ایران در زمان تیمور و تیموریان

حکومت تیمور که در آسیای میانه آغاز شد، سرانجام، گسترش دامنه‌دار قدرت تیموریان را به دنبال داشت. تیمور در طی سال‌های ۱۳۷۰ - ۱۴۰۵ فرمانروایی داشت و تلاش بسیار کرد تا ضمن از میان بردن فتنه‌های فئودالی و سرکوب کردن جنبش‌های مردمی، قدرت مرکزی نیرومندی را پدید آورد. او خوب می‌فهمید که برای جلب وفاداری و اعتماد فئودال‌ها بویژه امیران مغول - ترک که به طور معمول خودسر بودند و گاه گاهی سر به شورش برمی‌داشتند، راه حل فقط تصرف کشورهای خارجی است؛ بنابراین به فئودال‌ها وعده اشغال سرزمین

تازه و غنائم جنگی سرشار را می‌داد. اینگونه تیمور بر آن شد لشکرکشی‌های تاراجگرانه و خونینی را در مناطق عشیره طلایی و پس از آن در ایران و آسیای باختری آغاز کند. شیوه‌های جنگی تیمور بسیار بی‌رحمانه بود و ویرانی‌های فراوانی را به بار آورد؛ اما ویرانی‌های ناشی از لشکرکشی‌های تیمور به پای چنگیزخان نرسید. برخلاف چنگیزخان، تیمور نقشه‌های اقتصادی مشخصی را دنبال می‌کرد. او که می‌خواست نظارت کلی و کاملی بر راه‌های بازرگانی اروپا - آسیا داشته باشد کوشش داشت کشورهای ایران و ماوراء قفقاز و آسیای غربی را تصرف کند؛ و اینگونه کلیه راه‌های کاروان رو شمالی از دشت کناره‌های دریای سیاه و دریای خزر می‌گذشتند و تیمور که می‌پنداشت نمی‌تواند تسلط دائم خود را بر این راه‌ها استوار گرداند، بر آن شد که این راه‌ها را به بندد و بنابراین شهرهای مهمی را که در مسیر این راه‌ها وجود داشت ویران کرد. این شهرها همانا اورگنج، سرای برکه هشتراخان، آژ و غیره بودند. تیمور کوشش داشت تا به حساب غارت و ویرانی شهرهای کشورهای دیگر، سطح اقتصاد ماوراءالنهر را بالا برد و به همین منظور تأسیسات آبیاری گسترده‌ای را در این منطقه بنیان نهاد و هزاران صنعت کار را از شهرهای تصرف شده به اینجا کوچاند.

ساختمان‌های نوین و آراسته‌ای را در شهرهای این ناحیه بنا کرد. سمرقند را که به زادگاهش نزدیک بود پایتخت قرار داد و نسبت به زیبا کردن و آبادی آن همت گماشت.

دوران تصرف و اشغال ایران به وسیله ارتش تیمور از ۱۳۸۱ میلادی آغاز شد و به سال ۱۳۹۳ پایان یافت. تیمور به سال ۱۳۸۱ هرات را تصرف کرد و به دنبال آن دودمان «کودت‌ها» را از میان برد. سبزواری به سال ۱۳۸۱ به دست تیمور افتاد و حکومت «سربداران» آنجا نابود شد. قیام تازه «سربداران» که به سال ۱۳۸۳ در سبزواری در گرفت با بی‌رحمی بسیار به وسیله تیمور سرکوب شد. او فرمان داد دو هزار تن از

شورشیان رازنده لای دیوار گذاشتند و روی آنها دیوار ساختند. پس از اشغال اصفهان به وسیله ارتش تیمور، قیامی با رهبری جوان آهنگری در آن شهر در گرفت. ضمن این شورش، محصلان مالیاتی تیمور به وسیله شورشیان کشته شدند. ارتش تیمور ضمن سرکوبی این قیام فرمان داد تا از سرهای کشتگان شهری - گویا در حدود ۷۰ هزار نفر بودند - برجها ساختند. به سال ۱۳۹۲ تیمور جنبش مردمی را در گرگان سرکوب کرد و حکومت سیدها را در مازندران درهم کوبید. باری تیمور در ایران نه تنها مانند متجاوز بیگانه، بلکه به عنوان سرکوب کننده جنبش های مردم وارد عمل شد. بنابراین قسمتی از فئودالها بویژه اشراف کوچ نشین مغول ترک که در ایران از عهده سرکوبی جنبش های مردمی بر نمی آمدند از او پشتیبانی کردند. (۷)

انتقاداتی در ستین

از یک پژوهشگر ایرانی

پژوهشگر و نویسنده سرشناس علی میرفطروس می نویسد: متاسفانه تاکنون تحقیق علمی و تاریخی از مبانی فلسفی و سیاسی «حروفیه» به عمل نیامده و تحقیقات ایران شناسان غربی نیز مثل همیشه مبتنی بر برداشت های نظری و عدم آگاهی از «شکل شناسی» نهضت های مترقی بعد از حمله مغول و تیمور می باشد.

تقریباً همه مستشرقین، عقاید متفکران و رهبران «حروفیه» را - مانند عقاید حلاج - بر اساس مفاهیم عرفانی و پندار بافی های صوفیانه بررسی کرده اند؛ به طوری که اگر تذکره نویسان اسلامی و مستشرقین غربی، در توجیه عقاید مادی و مترقی «حلاج» به «شطحیات» توسل جسته اند، «رتیر»، «کلمان هوارت»، «ادوارد براون» و دیگر مستشرقین و محققینی که درباره «حروفیه» مطالعه کرده اند تمام افکار مترقی و فعالیت های اجتماعی -

سُلطه شدید تصوف و مذهب، ترویج و تبلیغ علم «حروف» و «نقطه» و توجیه شرایط و اوضاع اجتماعی به وسیله جلوه های اسرار آمیز آن، همه و همه، بی شک در حیات فکری و فرهنگی جامعه تأثیر فراوان داشته است.

سیاسی «فضل الله نعیمی» رهبر و بنیانگذار حروفیه را به عالم خواب و خلسه نسبت داده اند. «رتیر» می نویسد: «حس بلند پروازی «فضل الله» که تا حدی در عالم نیم هوشیار خواب منعکس گردیده گاهی رنگ سیاسی و حتی جنگ به خود می گیرد...» (۸)

ادوارد براون نیز می گوید: «... مذهب حروفیه از آن جهت قابل توجه و شایسته مطالعه است که نه تنها مبادی و تعالیم عجیبه و ادبیاتی وسیع ایجاد کرد و مخصوصاً اشعاری به فارسی و ترکی به جای گذاشت، بلکه از لحاظ حوادث عظیمی که به وجود آورد، دارای اهمیت تاریخی می باشد. عقوبت ها و شتاید بسیار از یک طرف و قتل و کشتارهای زیاد از طرف دیگر، همه به واسطه بروز این عقیده واقع شد.» (۹)

در نوشته های ادوارد براون دو نکته قابل توجه و دقت است. اولاً «براون» با نامیدن فلسفه مترقی «حروفیه» به عنوان یک مذهب کوشش دارد تا آن را مانند فلسفه حلاج از هرگونه ماهیت «آته نیستی» تهی جلوه دهد و مبانی فلسفی «حروفیه» را به آئین دلخواه ایده آلیست ها و الهیون تبدیل کند. ثانیاً براون مانند اکثر مستشرقین غربی ریشه اقتصادی و طبقاتی این جنبش را از یاد برده است.

برخلاف نظر براون، این شرایط خاص طبقاتی، استثمار و ستم بر پیشه وران و صنعتگران خرده پای شهری بود که باعث پیدایش «حروفیه» و کشتارهای فراوان گردید. ادوارد براون و دیگر مستشرقین غربی، خصلت عمومی و مشترک قیام ها و نهضت های قرن هشتم یا یازدهم هجری را فراموش کرده اند و نمی دانند، یا تجاهر می کنند، که اغلب نهضت های انقلابی و الحادی این دوران در لفافه ای از الفاظ مذهبی و اصطلاحات صوفیانه تجلی کرده است.

دکتر صادق کیا که کوشش های او در به دست دادن مأخذ تاریخی برای مطالعه جنبش «حروفیه» بسیار ارزنده است (۱۰)، هلموت رتیر و دکتر جواد مشکور که متاسفانه این جنبش را فتنه حروفیه می خواند (۱۱)، و اکثر محققان در مطالعات خود توجهی به اوضاع اقتصادی - اجتماعی عصر «فضل الله نعیمی» و زمینه های سیاسی - فرهنگی ظهور «حروفیه» نکرده اند و از این پایگاه یک بعدی است که همه آنها در بررسی های خود به بیراهه رفته و به نتایج نادرست رسیده اند. محققان مزبور با چشم بستن بر زمینه های اقتصادی - فرهنگی پیدایش «حروفیه» و خاستگاه طبقاتی آنها، مبانی فکری و فلسفی «حروفیه» را بر مبنای عقاید عرفانی و اعتقاد آنها به تقدس حروف قرآن قرار داده اند.

اعتقاد به تقدس حروف و راز اسماء قرآنی، در فرهنگ ایرانی - اسلامی سابقه ای دراز دارد؛ به طوری که از آغاز بعثت محمد (ص) و ظهور قرآن، بسیاری از مسلمانان، حروف مقطعه و سوره های آغازین قرآن مانند: الف، لام، میم، ذالک الکتاب... (۱۲) را رمزی بین خدا و پیغمبر می دانستند که مسلمانان و مردمان عادی از فهم و درک آن حروف عاجز بودند. عقیده به اصالت حروف و تقدس کلمه در ادیان و مذاهب دیگر نیز وجود دارد. در دین یهود اعتقاد به «کابالستیک» (آموزش کابالا) ارزش و تقدس حروف و اعداد را تا آنجا بالا می برد که آن را از

نصوص مقدس به شمار می‌آورد. در مسیحیت نیز تقدس «کلمه» اهمیت و ارزش فراوانی دارد؛ چنانکه در انجیل آمده است: «در ابتدا کلمه بود و کلمه نزد خدا بود و کلمه خدا بود.» (۱۳) اعتقاد به رمز حروف قرآن رفته رفته فرقه‌های گوناگونی را در سرزمین‌های اسلامی به وجود آورد؛ مثلاً در قرن دوم هجری، «مغیره بن عجلی» پیشوای فرقه مغیره، خدا را شیئی از نور می‌پنداشت و اعضا او را به حروف هجاء تشبیه می‌کرد و می‌گفت الف به مانند دو گام «ع» مانند دو چشم اوست. (۱۴) اصالت حروف و ارزش رمزی آنها، به تدریج در میان مسلمانان و فرقه‌های صوفیه گسترش فراوان یافت و به صورت علم مخصوص درآمد که «علم جفر» شکل تکامل یافته آن است. (۱۵)

در قرن هشتم هجری، در آستانه پیدایش نهضت حروفیه و نقطویه و هم زمان با صوفی پروری سران تیموری و رونق بازار شیوخ صوفیه و اهمیت دادن به مرشدان چله نشین، که با تبلیغ پرهیز، رضا و توکل، حکومت فتودال‌ها و خان‌های تیموری را هموار می‌کردند، به علم حروف و نقطه نیز توجه خاصی گردید؛ به طوری که هر یک از این قطب‌ها و مرشدان چله‌نشین در علم به اسرار حروف و نقطه، خود را صاحب کشف و کرامات می‌دانستند و در تشریح اسرار حروف و معانی نقطه‌های قرآن، کتاب‌ها و رساله‌های فراوان نوشتند و قسمت عظیمی از نیروی فکری و فلسفی جامعه را به خود مشغول کردند. مثلاً «شاه نعمت الله ولی» صوفی معروف و معاصر «فضل الله نعیمی» رهبر حروفیه، گذشته از اشعار فراوانی که در اسرار نقطه و حروف سروده، رساله‌های بسیاری نیز در این باب نوشته است که از جمله آن‌ها می‌توان از رساله «اسرار الحروف؛ رساله بیان مراتب حروف؛ رساله بیان معانی حروف؛ رساله ایجاد عالم و حروف منازل نام برد. (۱۶) این خلدون و شمس الدین املی - مورخ و مؤلف قرن هشتم هجری - درباره اشتغال این دانشمندان علم

و تشیع بهره‌برداری کردند. استفاده از این شکل و لفافه عقیدتی است که تقریباً همه محققین و مستشرقین ایرانی و خارجی را در شناخت ماهوی نهضت‌های مذکور، دچار اشتباه کرده است؛ به طوری که این محققین با تلقی نظام فکری و فلسفی «حروفیه» و «نقطویان یا پسیخانیان» - به عنوان مسلمانان و عارفان معتقد به اسرار حروف و نقطه‌های قرآن - عقاید و افکار مترقی رهبران این نهضت‌ها را دستخوش جعل کرده و مورد تهمت و تحریف قرار داده‌اند. آثار و اشعار رهبران حروفیه و نقطویه (پسیخانیان) هر چند به خاطر شرایط خاص مذهبی - سیاسی به مضامین و اصطلاحات عرفانی آمیخته است، اما مطالعه دقیق این آثار، افکار مترقی و عقاید «آته نیستی» آنها را به خوبی آشکار می‌سازد. «فضل الله نعیمی» - رهبر و بنیان‌گذار حروفیه -

حروف می‌نویسند: «... با کشف اسرار حروف، دقایق حکمیات و لطایف الهامیات کتاب خدا را تشریح می‌کردند.» (۱۷) سلطه شدید تصوف و مذهب، ترویج و تبلیغ علم «حروف» و «نقطه» و توجیه شرایط و اوضاع اجتماعی به وسیله جلوه‌های اسرارآمیز آن، همه و همه، بی‌شک در حیات فکری و فرهنگی جامعه تأثیر فراوان داشته است. بر این اساس روشن است که برای ابراز هرگونه عقاید مادی و مترقی و انتشار تفکر انسان‌خدایی و نیز جهت جلب توده‌ها به میدان فعل و مبارزه ابتدا لازم بود که از شکل و لفافه عقیدتی فرقه‌های موجود استفاده شود. بدین ترتیب با آگاهی از این ضرورت سیاسی - مذهبی بود که رهبران نهضت‌های «حروفیه» و «نقطویه» در تشریح و ابراز عقاید خود از لفافه عقیدتی فرقه‌های تصوف

در یکی از اشعار خویش اشاره کرده است که برای مصون ماندن از تعقیب و تهدید پاسداران دین و دولت، افکار مترقی خود را در صورت‌ها و شکل‌های عقیدتی پراکندهٔ مختلف ابراز می‌کند. چنانکه می‌دانیم، ظهور و گسترش و دوام هر مقوله فکری در یک جامعه با شرایط اقتصادی اجتماعی و زمینه‌های فرهنگی آن جامعه بستگی مستقیم دارد و شناخت واقعی نهضت‌ها و جریان‌های فکری و اجتماعی هر عصری، فقط در پرتو شناسایی و بررسی تاریخی و اقتصادی اجتماع آن عصر میسر می‌گردد. با اعتقاد به این اصل اساسی است که ما برخلاف محققانی که تاکنون دربارهٔ «حروفیه» و «نقطویان» مطالعه کرده‌اند، ابتدا شرایط اقتصادی - اجتماعی و زمینه‌های فرهنگی ظهور این نهضت‌ها را بررسی کرده‌ایم. (۱۸)

جنبش حروفیه

دانستیم که در عصر تیمور با زوال اقتصاد روستایی، توجه و گسترش مناسبات بازرگانی و تشویق پیشه و صنعت در دستور روز حکومت تیموری قرار گرفت.

رونق و شکوفایی اقتصاد تجاری و رواج و گسترش «حرفه» و «فن» در شهرها باعث پیدایش اصناف متعدد و سندیکای صنعتگران و پیشه‌وران شد. رشد و تکامل حرفه و صنعت در این عصر، از نظر اقتصادی و سیاسی، با یک مانع بزرگ تاریخی روبرو بود و آن فتوایلیسم متزلزل خان‌ها و سران تیموری بود که در عین حال صاحب منابع و مواد اولیه در شهرها و روستاها بودند. تیمور برای بنا کردن پایتختی مدرن و آباد، اغلب صنعتگران شهرها را مجبور به جلائی وطن به سمرقند کرد؛ به طوری که در سال ۷۸۸ هجری پس از تصرف تبریز و بستن مالیات‌های سنگین بر مردم، صنعتگران این شهر را به سمرقند فرستاد. (۱۹)

در سال ۷۸۹ هجری نیز پس از تسخیر اصفهان، مالیات‌های سنگینی بر پیشه‌وران و صنعتگران آنجا بست و مبلغ هنگفتی به عنوان

مال امانتی از مردم آن شهر مطالبه نمود. مأموران مالیاتی تیمور با چنان خشونت‌های مالیات را وصول کردند که منجر به شورش مردم شهر گردید؛ آنچنان که سپاهیان تیموری برای سرکوب شورش در حدود ۷۰۰ هزار سر از اصفهانی‌ها بریدند و مناره ساختند... و همه را سر طشت خون نشانند.

پیشه‌وران و صنعتگران شهری، بنا بر خصلت طبقاتی خود رویکردی این جهانی نسبت به هستی داشتند. طبیعت برای این طبقه نوپا، سرچشمهٔ تولیدات مادی و پیشرفت اقتصادی به شمار می‌رفت. بنابراین ریشه گرفتن و نفوذ اقتصادی صنعتگران و پیشه‌وران این طبقه نوپا، جهان بینی نوینی را در زمینهٔ شناخت دوباره طبیعت و انسان طلب می‌کرد. روز و شب فکر کنیم کاین همه آثار از چیست؟ گنبد چرخ فلک، گردش دوار از چیست؟

قرص خورشید چرا نور فشانند به زمین باز هم پرسش نو، نور چه و نار از چیست؟ (۲۰) بی‌شک صنعتگران و صاحبان حرفه و فن این شناخت جدید و دوباره طبیعت و انسان را نمی‌توانستند در آموزش‌های مذهبی و عرفانی پیدا کنند؛ زیرا براساس تعالیم و آموزش‌های مزبور، طبیعت و انسان به وسیلهٔ نیروهای مرموزی هدایت می‌شوند که ریشه در خدا دارد، لذا شناخت واقعی طبیعت و انسان ممکن نیست. بنابراین نخستین بیکار معنوی صنعتگران نوپا و صاحبان حرفه و فن علیه

جهان بینی ملکوتی و تعالیم تئولوژیکی حاکم بر جامعه بود. ما تبلور این بیکار فکری و فرهنگی را در عقاید رهبران جنبش حروفیه می‌یابیم. ادامه دارد

پانویس:

- ۱- سفرنامه: کلاویخو؛ ص ۲۳
- ۲- زندگی شگفت‌انگیز تیمور؛ ابن عربشاه؛ ص ۱۶۵
- ۳- تاریخ مختصر ایران؛ ص ۷۵
- ۴- تاریخ مطلع السعدین؛ عبدالرزاقی سمرقندی؛ ص ۶۱۰
- ۵- از سعدی تا جامی؛ ص ۵۵۶
- ۶- جنبش حروفیه و نهضت پسیخانیان؛ علی میرفطروس؛ ص ۲۷
- ۷- تاریخ ایران؛ پتروشفسکی؛ ترجمه کیخسرو کشاورزی - ص ۲۳۳ و ۲۳۴
- ۸- سخنان خلاف مذهب و کلماتی که به هنگام خلسه و مستی و ذوق گفته می‌شود
- ۹- از سعدی تا جامی؛ ص ۵۰۵
- ۱۰- واژه‌نامه گرگانی؛ دانشگاه تهران؛ سال ۱۳۳۰
- ۱۱- فتنه حروفیه در تبریز؛ مجله بررسی‌های تاریخی؛ ص ۱۳۶؛ سال ۴۸
- ۱۲- سوره بقره؛ آیه ۱
- ۱۳- انجیل یوحنا؛ باب اول
- ۱۴- الفرق بین الفرق؛ عبدالقاهر بغدادی؛ ص ۱۵
- ۱۵- جفر «به فتح ح و سکون ف و ر» نام علمی است که صاحبان آن مدعی هستند به وسیله آن به حوادث آینده آگاهی پیدا می‌کنند. «جفر» را علم حروف هم می‌گویند. (فرهنگ عمید)
- ۱۶- نگاه کنید به رسائل شاه نعمت الله ولی؛ به کوشش جواد نور بخش
- ۱۷- نفاس الفنون فی عرایس العیون؛ ج ۲؛ ص ۱۹۱ و نیز مقدمه جلد ۱؛ ص ۱۳
- ۱۸- جنبش حروفیه و نهضت پسیخانیان؛ علی میرفطروس؛ صفحه ۲۷ تا ۳۴
- ۱۹- ظفرنامه؛ شرف‌الدین علی یزدی؛ ص ۳۹۰
- ۲۰- عمادالدین نسیمی؛ ص ۲۲

۲۳ نوامبر ۲۰۱۶ سالگرد خاموشی همسرم است.

بنا به درخواست خودش مراسمی برای یادبود برگزار نخواهد شد.

می خواستم با تو روزگار پیر کنم افسوس که روزگار بی تو پیرم کرد

محمود نفیسی